HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 10 Issue 4, p. 141-165, June 2018

DOI Number: 10.9737/hist.2018.613

Osmanlı Döneminde Yalova'daki Ermeni Yapılarının İnşası ve Onarımı

Construction and Restoration of Armenian Buildings in Ottoman Yalova

Dr. Selçuk SEÇKİN

(ORCID: 0000-0003-1946-5425)

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi - İstanbul

Öz : Tarih boyunca gerek İslam toplumlarında gerekse Osmanlı döneminde yaşayan gayrimüslim halkın eğitim ve dinsel ihtiyaçlarının belli kurallar çerçevesinde yerine getirildiği görülmektedir. Osmanlı yönetiminde yaşayan gayrimüslim cemaatin kilise, okul vb. gibi kendi ihtiyaçları için inşa edeceği veya onaracağı yapılarında, yapım/onarım izni için izlenmesi gerekli olan süreç çalışmamız için de veri sağlaması açısından önemli olmaktadır. Bu süreçteki tüm yazışmalar yapı inşa faaliyeti için bize bilgiler vermekte ve bu başvurunun eki olarak hazırlanan çizimler de mimarlık tarihi açısından belge niteliğini taşıyan çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermenilere ait Yalova örneğinde incelediğimiz onarım ve inşa faaliyetlerine bakıldığında, ilk örnek olarak karşımıza çıkan Çukurköy Ermeni Kilisesi'nin, 1894 depreminde hasar gördüğü ve yerel imkanlarla bazı kısımlarının onarıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan renklendirilmiş çizimde, onarım yapılan kısımlar ve hasar almış bölge günümüzdeki rölöve anlayışı ile çizilerek durum tespiti yapılmıştır. Günümüzde Yalova sınırları içerisinde yer alan Çengiler (Sugören) Köyü'ndeki yeni inşa edilecek kilise ve okulun ayrıntılı çizimleri de günümüze gelmeyen bu üç yapı için pek çok ayrıntıyı vermesi açısından önemli olmaktadır. Çalışmamız Başbakanlık Osmanlı Arşivi, arazi ve sözlü tarih çalışması ile desteklenerek, sadece sözlü anlatılarda karşımıza çıkan Yalova Ermenilerine ait mimari eserleri yapılan araştırma ile ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Yalova, Ermeni, Onarım, Kilise, Okul, Çukurköy, Çengiler

Abstract: Throughout history, education and religious needs of non-Muslim populations in Islamic communities as well as those living in the Ottoman Empire were catered within certain rules. The process through which construction/restoration permits were obtained by non-Muslim communities in order to construct or restore a church, school etc. during the Ottoman period provides us with important data for our research. Correspondence during this process gives us information on building construction activities while the drawings accompanying this correspondence have document value in terms of architectural history. The Armenian examples examined in Yalova demonstrate that, firstly, the Çukurköy Armenian Church was damaged in the 1894 earthquake and that some parts of it was restored with local means. The coloured survey drawing indicates damaged and restored parts in the current understanding of architectural condition surveys. The detailed drawings of a church and school planned to be constructed in the Çengiler (Sugören) Village within the borders of Yalova are significant in that they reveal many details of these no longer extant buildings. The sources of this research are documents from the Prime Ministry's Ottoman Archive as well as site surveys and oral history studies in order to uncover Armenian buildings in Yalova, whose existence are only glimpsed at in oral narratives.

Keywords Ottoman, Yalova, Armenian, Restoration, Church, School, Çukurköy, Çengiler

1- Giriş

İslâmiyetin ilk dönemlerinden itibaren gayrimüslim tebaanın dini yapılarının tamiri ve yeniden inşası, bazı kurallar çerçevesinde verilen izinlerle gerçekleştirilmiştir. Hoşgör

Volume 10
Issue 4
June
2018

ile farklı dindeki cemaatlerin sosyal ve dini yaşamlarını sürdürmelerine izin verilmesi Kur'an-ı Kerim'de "Allah insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çokça zikredilen mescidler yıkılıp giderdi"¹ şeklinde ifade edilerek, gayrimüslim yapılarının korunması Müslümanlara telkin edilmiş ve bu da hukuki bir görev olarak Müslümanlara yüklemiştir.

Gayrimüslim ibadet yapılarının korunma statüleri, içerisinde yaşadıkları şehirlerin alınına göre farklılıklar göstermektedir. Buna göre, Hristiyanlar tarafından kurulmuş olup barış yoluyla alınan şehirlerde mevcut gayrimüslim ibadet yapıları korunur, haraç ödenmesi karşılığında da, yapılan anlaşmaya göre yeni ibadet yapıları da inşa edilebilirdi. Savaş yoluyla alınmış olan şehirlerde ise gayrimüslim ibadet yapıları camiye çevrilebileceği gibi mesken gibi başka amaçla da kullanılabilir veya eski işleviyle de devam ettirilebilirdi. Genel uygulamada şehrin en büyük gayrimüslim yapısının camiye çevrildiği görülmektedir. Savaşla alınan şehirlerde yeni gayrimüslim ibadet yapısına izin verilemeyeceği pek çok araştırmada belirtilse de, Müslüman olmayan nüfusun artış göstermesi durumunda yöneticiler tarafından yeni ibadet yapılarının yapılmasına izin verildiği de uygulamada karşımıza çıkmaktadır. İslam devletleri tarafından kurulan şehirlerde gayrimüslimlere ibadet yapısı yaptırılmayacağı şeklindeki ilk İslam hukukçularının görüşlerine rağmen, zaman içerisinde yapılan anlaşma ve cizye karşılığında kilise-havra yapılmasına izin verildiği görülmektedir. Şehir dışındaki yerleşim yerlerinde ise hicaz bölgesi dışında yeni ibadethane yapımı ve tamirine izin verildiği, Müslüman-gayrimüslim halkın birlikte yaşadığı bölgelerde ise, Müslümanların haklarına saygı gösterilmesi, ezan ve ibadet saatlerinde çan çalınmaması vb. önlemlerin tembihlenerek gayrimüslim halkın ibadet yapısı yapmasına veya tamirine izin verildiği kayıtlarda yer almaktadır.²

1.1.Osmanlı Döneminde Gayrimüslimlerin İbadet Yapılarının Yapımı ve Onarımı

Osmanlı dönemindeki uygulamalarda genel kural olarak gayrimüslim halkın kendi dini ve sosyal yaşamını sürdürebilmesi ve kurumlarının devamlılığını sağlamasına özel önem verildiği³ ve bu konuda kendilerine devlet güvencesinin sağlandığı görülmektedir⁴. Aşkın Koyuncu, Tanzimat- Islahat Fermanı'nın ilanına kadarki süreçte, resmi kayıtlara yansıyan şekliyle, şehirlerde Osmanlı Devleti'nin kilise, havra ve manastırlara yönelik politikalarda yeni kilise, havra ve manastır yapımına izin verilmediği, mevcut olanların aslına uygun olarak, özgün malzemesi ile tamir edilmesi veya yeniden inşasının da sultanın onayına bağlı olduğu ve tamirat sırasında yapılarda büyütülme veya yükseltilmesinin yasak olduğunu belirtmektedir. Nitekim bu tip izinsiz yapılan ek birimlerin veya kiliselerin de

¹ Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali, Haz. Yaşar Nuri Öztürk, XXII/40, İstanbul 1994, s. 307.

² Mehmet Aydın, "Kilise(Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 16-18., Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, C.I, S. 2, 1996, s. 133-139. Muammer Demirel, "Osmanlı Vilayetlerinde Kilise İnşası" *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 20, İstanbul 2008, s. 401-420.

³ Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ed. Güler Eren, C. IV, Ankara 1999, s. 198.

⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s. 45, Nuri Adıyeke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ed. Güler Eren, C. IV, Ankara 1999, s. 259, T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler: Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü*, Ütopya Yayınevi, İstanbul 1999., Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004. Ahmet Akgündüz, *Pax Ottoman: Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınevi, İstanbul 2008.

yıkıtılmasına dair örnekler de mevcuttur.⁵ Fakat taşrada Hristiyanların yoğunluğunun olduğu yerlerde, adalarda yeni ibadethaneler yapılmasına izin verildiği bilinmektedir. Cuma namazının kılındığı kale içlerinde ise özellikle Ebussud Efendi'nin fetvalarında görüldüğü üzere yeni kilise yapılmamasına özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Zamanla ihtiyaç olduğu bölgelerde de çok sayıda gayrimüslim yapısının inşa edildiği de ortadadır. Örneğin Selanik'te 15. yüzyılda hiç havra yokken 17. yüzyılda 27 havra bulunmaktadır. Rumeli coğrafyasında da Osmanlı öncesi dönemden daha çok gayrimüslim yapısı Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. Bu durum Osmanlı yöneticilerin Müslüman halk ile gayrimüslim halk arasında sorun çıkmaması adına, toplumun huzur ve yararı için, bazı istisnalar gösterdiklerinin sonucudur. Gayrimüslim halkın da Osmanlı bürokrasisi içerisindeki faaliyetleri ve mevcutta yıkılmış gibi yapılarını göstererek hak elde etmeleri ile yeni kurulan şehirlerde artan nüfuslarını ve mağduriyetlerini ifade eden ayrıntılı dilekçeleri ile, istedikleri sayıda dini yapı inşa ettirdikleri de ortadadır.⁶

Gayrimüslimlerin ibadet yapılarında yapılacak müdahalelerde resmi yoldan izlenen sürece bakıldığında, öncelikle reaya tarafından tamire muhtaç olan bir kilise olduğu devlete bildirilmektedir. Başvuru, kilisenin müteveli heyeti yoksa da ruhanisiyle birlikte reaya tarafından yerleşim yerinin yöneticisine yapılmakta, izin verme yetkisi yöneticinin yetkisini aştığı için konu mülki veya dini yetkili tarafından merkeze havale edilmektedir. Başvuru dilekçesinde, kilisenin yeri, geçmişi, ahidnamedeki durumu, yapılacağı veya onarılacağı yer ve kısımlar, hangi sebeple yapılacağı, inşaat malzemesi, ölçüleri, plan şeması, arsanın mülkiyet durumu, cami-mescit gibi Müslümanların dini yapılarına olan konumu ve Müslüman yerleşim birimi ile olan ilişkisi, masraflarının ne kadar tutacağı,⁷ Padişaha saygı ve bağlılıklarını ifade eden cümlelerle başlayarak ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.⁸

Başvuru dilekçesinden sonra yerinde keşif yoluyla, başvuruda bulunulan tamiri veya yeniden yapılacak yapı hakkında tespit yapılmaktadır. Keşifte istenen taleple birlikte diğer din veya mezhepten grupların hakkına müdahale olup olmadığı da araştırılmaktadır. Öncelikle mevcut veya yıkılmış yapının eskiden beri var olup olmadığı, ne tip inşaat malzemesiyle nasıl bir plan uygulanacağı, binanın tamire olan ihtiyacı, en/boy yükseklik gibi ölçüleri, yakınında Müslümanlara ait cami, mektep, mezarlık gibi yapı olup olmadığı gibi hususlar dikkate alınarak bir rapor hazırlanırdı. Bu çalışmaya kaymakam, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nden bir yetkili, belde mimarı veya merkezden gelen mühendis, mahkemeden bir yetkili ile yerleşim yerinde Müslüman ahalinin önde gelen kişileri, yerel ustalarla birlikte cemaatin yetkilileri de şahitlik ve nezaret ederdi. Hazırlanan raporda arsanın mülkiyet durumu, yapılacak masraf ve hangi yolla temin edileceği, gayrimüslim cemaatin kaç hane olduğu ve ihtiyaç durumu, Müslüman yapılarına olan konumu ve Müslüman yerleşimi ile olan yakınlığı-uzaklığı gibi hususlar bu raporda yer almakta olup mümkün olduğunca bir plan çizilerek plan üzerinde konumu, plan şeması ve ölçülerinin verilmesi istenmektedir. Bu hususa özellikle önem verilmekte olup inşaat sonrasında

⁵ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış : Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Y. 12, S. 16, Çanakkale 2014, s. 37-38.

⁶ Aşkın Koyuncu, *A.g.m.* s.40-53. Ayrıca bkz., Machiel Kiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, Çev. İlknur Kolay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

⁷ Gülbadi Alan, "Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Göstermiş Olduğu Dini İmtiyazlar Çerçevesinde Kilise Tamirleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Haz. Metin Hülagü vd. C.II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2007, s.205-225

⁸ Süheyl Alemdar, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşaatı (1839-1856)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2012, s. 29-63.

yapılacak kontrollerde eldeki çizimden hareket edileceğinden, planlar üzerinde açıklamalarda yer almaktadır.⁹

Keşif aşamasından sonra hazırlanan evrak, i'lâm almak üzere kadıya havale edilmektedir. Kadı, şer'i açıdan yapılacak veya onarılacak gayrimüslim yapısının mahsuru olup olmadığını inceler. Kadının adli ve idari açıdan da sorumluluğu olduğu için vereceği i'lâm önemli olmaktadır.

Bundan sonraki aşama, mülki amirinin, doğrudan veya İstanbul'daki kapı kethüdası vasıtasıyla, kadı i'lâmı, reayanın arzuhalı ve varsa keşf ve muayene neticesinde çizilen plan dahil olmak üzere konu ile ilgili evrakı, kendisinin ilave ettiği bir "şukka" veya "takrir" ile hükümete sunması şeklindedir. Arz edilen evrak sadrazam veya kaymakam paşa tarafından padişaha sunulur. Evrakın incelendiğini belirten hatt-ı hümayun ile evrak şeyhülislama havale edilir. Bu süreçte inşai faaliyet yapılacak alanın nasıl fethedilmiş olduğu da tetkik edilebilir. İnceleme bittiği vakit evrak tekrar padişaha sunulur ve ferman-ı şerifle talepte bulunanlara başvurunun sonucu ulaştırılırdı.¹⁰

Tanzimat ve Islahat Fermanı, Osmanlı toplumunda gayrimüslim halka yeni haklar getirmiştir.¹¹ Tanzimat sonrasında kadı i'lâmı ile yapılan tespit ve tescilin yanı sıra oluşturulmaya başlanan yerel meclisler tarafından da kilise tamir ve inşası ile ilgili mazbata tanzim edilmesi de istenmektedir.¹² Bu sayede gayrimüslim halk yönetimde söz hakkına kavuşmuştur. Bu durum özellikle izin aşamasındaki sürecin hızlanmasına neden olmuştur.¹³ Ayrıca bu dönem sonrasında şeyhülislamdan fetva uygulamasının kaldırıldığı Adliye ve Mezahib Nezareti'nden görüş istendiği de anlaşılmaktadır.¹⁴ Batılı devletlerin baskılarından korkan Osmanlı Devleti'nin de taleplere ılımlı yaklaştığı ve gayrimüslim halkın dini yapılar başta olmak üzere müesseselerinin de tamirinde izin sürecinde kolaylıklar tanıdığı ve bürokratik süreci hızlandırarak onay verildiği görülmektedir.¹⁵

İzin alınma sürecin tamamlanmasının ardından onarım veya inşaat faaliyetine başlanmaktadır. Bu süreçte denetimi taşrada yer alan belde mimarları yapmaktaydı. İnşaatın bitiminde izinde belirtilenden farklı uygulamalar başkente rapor edilmekte ve izinsiz uygulamaların yıkılması sağlanmaktaydı. İzinsiz uygulamalar bazen de yerel halk tarafından yapılan şikayet sonucundaki incelemede ortaya çıkmakta ve bu kaçak yapımların yıkım işleri yapılmaktaydı.¹⁶

⁹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Der. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1984, s. 12.

¹⁰ Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit-II Mahmud Döneminde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 260-261.

¹¹ Azmi Özcan, "Islahat Fermanı ve Din Hürriyetinin Sınırları", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 107-114

¹² Süheyl Alemdar, *A.g.t.*, s. 56.

¹³ Selçuk Seçkin, "Arşiv Belgeleri Işığında Sivas'taki Mimarî Eserlerde Yapılan Onarımlar", *Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu (Sivas, 21-25 Mayıs 2007)* Sivas Valiliği Yayınları, C.III, Sivas 2007, s. 11-20., Mucize Ünlü, "Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Ed. Cevdet Yılmaz, C. I, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2006, s. 149-162

¹⁴ Remzi Aydın, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kayseri'deki Ermeni Kiliselerinin Onarımları", *History Studies*, C. X, S. 2, Mart 2018, s.1

¹⁵ Talip Ayar, "Islahat Fermanı Sonrası Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası : Yomra Örneği", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, C.II, İstanbul 2016, s. 1323., Talip Ayar, "Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası", *HS*, C.IX, S. 1, Mart 2017, s. 1-19.

¹⁶ Aşkın Koyuncu, *A.g.m.*, s. 76., Süheyl Alemdar, *A.g.t.*, s.63-65.

2.Yalova ve Çevresine Ermenilerin Yerleşmesi

Yalova, idari açıdan Kocaeli Sancağı'na bağlı olmasına rağmen, bugünkü il sınırlarındaki bazı yerleşimler Hüdavendigâr Sancağı sınırları içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla Yalova ile ilgili çalışmalarda iki merkezin verilerine bakmak yerinde olacaktır.¹⁷

Nüfus ve yerleşim özelliklerine bakıldığında kaynakların çoğunda Ermenilerin, göçle bölgeye geldiği belirtilmektedir. Göç, Anadolu'da yaşanan Celâlî ayaklanması sonucu gerçekleşmiş olup, Erzurum, Kars ve Erivan'a kadar olan bölgede yaşayan Ermenilerin İstanbul'a gelmesine neden olmuştur.¹⁸Göçten 40 sene sonra 1635 tarihine gelindiğinde, alınan bir kararla İstanbul'da doğan, yetim, dul, ihtiyarlar haricindeki Ermenilerin sürgün edilmesine karar verilmiştir. Bu sürgün sadece İstanbul'u kapsamış, Batı Anadolu ve Rumeli bu fermanın dışında tutulmuştu. Sürgün sırasında kabilelerden kaçan pek çok Ermeni İzmit, Yalova, İznik bölgesine yerleşmiştir.¹⁹ Ermenice yazılmış ve pek çok açıdan Ermeni yaşamı konusunda temel bilgiler veren M. Kasabyan'a göre bölgeye Ermenilerin göçü 1580-1600 yılları arasında, göç Kemah, Erivan, Palu, Eğin, Erzurum, Kütahya, Karabağ, Harput, Kilikya gibi bölgelerden gerçekleşmiştir.²⁰Bursa, İzmit gibi şehir yerleşimlerine daha çok yapı ustası olarak gelen ve büyük camilerin yapımında çalışan Ermeni nüfustan farklı olan, göçle gelen Ermenilerin merkez yerleşimleri dışında izlerine 16. Yüzyılın ilk yarısındaki tahrirlerde rastlanmamaktadır. Bu durum göçün bu süreçten sonra gerçekleştiğini de ispatlamaktadır.²¹Bazı kaynaklar, Osmanlı yönetiminin nüfusu dengeleme politikasının sonucu olarak Ermenilerin İzmit çevresine gönderildiğini ileri sürmektedir.²²

Yalova'daki Ermeni yerleşimlerinin daha çok iç bölgelerde, Orhangazi ve Bursa'ya yakın kısımlarda olduğu görülmektedir. Osmanlı döneminde adı Pazarköy olan Orhangazi'de 1690 tarihli bir kayıta 453 hane Ermeni yaşamaktaydı. 1831'de 3690 Ermeninin yaşadığı yerleşimde 1840'da nüfus 11.414'e çıkmıştır. On yıl gibi kısa bir sürede Ermeni nüfusunda görülen hızlı artışın sebebi, özellikle 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Rusların hakimiyetlerine aldıkları Nahçıvan, Erivan bölgesinde Ermeni nüfusun oranını arttırmak için çeşitli bölgelerden başlattıkları zorunlu göç uygulamasına

¹⁷ Yalova, Yıldırım Bâyezid döneminde Bursa Sancağına tahrir edilmiş, II. Bâyezid döneminde de bu durum devam etmiştir. 16. Yüzyılda Karamürsel Yalova'ya bağlı bir köy iken, 17. Yüzyılda Üsküdar'a bağlı bir nahiye olmuş ve Yalova'nın pek çok köyü Karamürsel'e bağlanmıştır. Yalova Kanunî döneminden sonra Kocaeli Sancağına bağlı kalmıştır. Bir dönem Yalova, Karamürsel kazasına bağlı nahiyeye dönüşmüş,1900 yılında Yalova yeniden kaza olmuştur. 1924 yılında TBMM mülki yapılanmasında Yalova tekrar Karamürsel'e bağlı nahiye olmuş,1929 yılında Yalova İstanbul'a bağlanarak tekrar kaza şekline dönüşmüştür.1995 yılında ise il olmuştur. Metin Tuncel, "Yalova", *DİA İslam Ansiklopedisi*, C. XLVII, İstanbul 2013, s. 306-306, Ahmet N. Galitekin, *Yalova Kağıthanesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2013, s. 20-24. Muhsin Sevincan, <http://haberci.com.tr/tr-TR/kose-yazilari/2082/yalova-kazasi-1530-yili-mulki-sinirlari> , Erişim tarihi : 03.03.2018

¹⁸Hrand D. Andreasyan, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celali İsyanları", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi*, C XIII, S. 17-18, İstanbul 1962-1963, s. 27-28.

¹⁹Hrand D. Andreasyan, "Celalilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976, s. 45-51., Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 52

²⁰ Minas Kasapyan, *Hayri Nigomitya Kavarin Meç*, [Nikomedia Çevresinde Ermeniler]. Azadamard Yayınevi, Bardizag 1913, s. 103.

²¹ Oğuz Polatel, *İzmit Kazası Ermenileri'nde Dinsel Yapı ve Eğitim Faaliyetleri (1839-1915)* (Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2010, s. 14-15.

²²Richard G. Hovannisian-Armen Manuk-Khaloyan, "The Armenian Communities of Asia Minor: A Pictorial Essay," *The Armenian Communities of Asia Minor*, Ed. R. G. Hovannisian, Costa Mesa 2014, pp. 9-88.

karşı çıkıp kaçan pek çok Ermeninin Batı bölgelerine sığınmasıyla, özellikle Orhangazi ve çevresinde demografik yapıda ani farklılıkların ortaya çıkmıştır.²³ Bursa'daki Ermenilerin yarısının yaşadığı ve nüfusunun üçte ikisi Ermeni olan Orhangazi'nin yanında, Ortaköy, Yeniköy ve Karsak gibi Türklerin yaşadığı köylerde Ermenilerin nüfuslarının birden binlerle ifade edilir şekilde arttığı, Müslüman olan köylerin yanına Sölöz'de olduğu gibi Ermeni Sölöz adını taşıyan mahalle biçiminde yeni köylerin eklemelendiği görülmektedir. Hızlı nüfus artışı bu bölgedeki Osmanlı toplumu içerisinde bazı sorunların yaşanmasına da neden olmuştur. Bu gelişmelerin Osmanlı yönetimine, hazırlanan raporlarla iletildiği, fakat artan Ermeni göçünün yarattığı gerilimin çözümü için önlem alınmadığı ve sonrasında pek çok olumsuz olayın meydana geldiği de belgelerle ortaya çıkmaktadır.²⁴

3. Yalova Ermenileri

Yalova'ya, çevre illerle birlikte 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılın ilk yarısında Ermeni yerleşimleri oluşmaya başlamıştır. Yalova yarımadasının fiziksel yapısı göz önüne alındığında, Orhangazi(Pazarköy)den, bugünkü Çiftlikköy sahiline kadarki bölgeye bir hat çekildiğinde, kabaca bu hat çevresine Ermeni köy ve çiftliklerinin yerleştiği ortaya çıkmaktadır. "...Yalova kazasının 1264 nüfuslu Kartsi köyünü yöreye 1600'lü yıllarda Eğin'den gelen Ermeniler oluşturmaktaydı..."²⁵ şeklinde bilgilerden hareketle Yalova'ya yerleşen Ermenilerin Eğin kökenli olduğu düşünülebilir.

Resim 1- Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman-Hristiyan nüfusun anlatıldığı ve nüfus istatistiklerinin verildiği propaganda haritasında Yalova yarımadası <http://www.midafternoonmap.com/2013/10/ethnographic-maps-as-propaganda.html>

²³ İsmail Yaşayanlar, "Bursa Pazarköy (Orhangazi) Ermenilerinin Demografik Yapılarına Yönelik Bir Değerlendirme", *Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri*, Ed. İsmail Yaşayanlar-Selçuk Kırılı, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2016, s. 227-241.

²⁴ Raif Kaplanoğlu, "Bursa Ermenilerin Faaliyetleri Hakkında Bir Rapor", *Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri*, Ed. İsmail Yaşayanlar-Selçuk Kırılı, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2016, s. 243-252.

²⁵ Arsen Yarman, "Eğin (Agn) Ermenileri-I", *Kebikeç*, S.37, İstanbul 2014, s. 269. aynı kaynak Çengeller Köyü'ne gelenlerin de Eğinli olduğundan bahseder.

20. yüzyılın başında Osmanlı yönetimi yanında, Rumlar, Ermeniler ve yabancı elçilikler başta olmak üzere pek çok ülke ve etnik grup, Osmanlı topraklarındaki etnik yapı ve yerleşim özelliklerini gösteren harita, nüfus istatistiği, yerleşim özellikleri gibi çalışmalar hazırlamıştı. Bu haritalarda çok farklı rakam ve harita örneği karşımıza çıksa da Resim 1’de gösterilen haritada, Yalova’daki Ermeni yerleşimleri köy merkezleri olarak karşımıza çıkmaktadır. İznik Gölü’nden kuzeye Marmara Denizi yönüne doğru, mavi renkle gösterilen alan Ermeni yerleşimidir. Yarımada’nın sahil kısmında olan mavi renkle işaretlenmiş kısımlar ise Rumların yoğun olarak yerleştiği alanlardır. Orhangazi (Pazarköy)’de bulunan büyük Ermeni nüfus ile beraber hareket eden Yalova Ermenileri, ticari alışverişini ve iletişimini de bu hat boyunca sağlamaktaydı. Ermeni köyleri aynı zamanda İznik bölgesindeki Ermeni köyleriyle de dağ yolları vasıtasıyla iletişimdeydi. Orhangazi’ye en yakın Yalova’daki Ermeni yerleşimi Çengiler’di. Bugün Sugören Köyü olarak adı değişen yerleşim 3-4 Müslüman aile dışında tamamen Ermeni nüfusa sahipti. 1690 yılında 74 aile olarak kaydedilen köy, 1840’de 754 erkek nüfusa ulaşmıştır. 1840’da tüm Orhangazi(Pazarköy)’de 5707 erkek Ermeni yaşamaktaydı.²⁶ 1906’da 21.546 sayısına ulaşan Pazarköy Ermeni nüfusunun bu süreçte yaklaşık dört kat arttığı ortaya çıkmaktadır.²⁷

1891 yılında Yalova Kazası sınırları içerisinde toplam 13125 Müslüman’ın yaşarken Ermeni nüfusun sayısının 2258 olduğu görülmektedir. 1905 tarihli bir kayıta ise toplam Ermeni sayısı 2984’tür. ²⁸Bu sayı 1915 yılındaki tehcir kayıtlarında 3253 olarak verilmektedir. Yalova merkezde ise 1,025 kişilik nüfusun 275’ini Ermeniler oluşturmaktaydı.²⁹ Ermenilerin yaşadığı köylere bakıldığında Kılınç Ermeni Mahallesi, Laledere, Çağşak, Çukurköy Ermeni Mahallesi, Kirazlı Ermeni Mahallesi, sahil kısmında Karagözyan ve Millet Çiftlikleri Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerlerdi. Çınarcık ve Armutlu’da da az sayıda Ermeni bulunmaktaydı.³⁰

Yalova’daki Ermeniler ile ilgili arşiv belgelerinin büyük bir kısmını Ermeni köylerinde meydana gelen ve 1915 tehcire giden süreçteki terör eylemleri, silahlanma, çetecilik faaliyetleri ve bunların uluslararası kuruluşlar ile Osmanlı Devleti tarafından kurulan mahkemeler vasıtasıyla tespiti oluşturmaktadır. Mimari yapılarla doğrudan ilgili olmasa da adli olay olarak, kilise yapımına başlanmadan şikayet üzerine arsa sahibinin rıza göstermediğine dair yazışmalar ile ikona çalınması gibi mahkemeye sevk edilen bazı belgeler de Osmanlı Arşivi’nde yer almaktadır. Bunun dışında bölgedeki mimari yapılaşmaya ait iki köyde kilise/okul planı ve yazışma evraklarına rastlanabilmektedir. 1901’deki istatistiğe göre de Yalova’nın beş köyünde Ermeni okulu yer almaktadır.

Bölgedeki Ermeni yaşamı ve yapılarıyla ilgili olarak Raymond H. Kévorkian ile Paul B. Paboudjian da çeşitli bilgiler vermektedir. Bu kaynağa göre, bugün Çiftlikköy’e bağlı bulunan Şakşak, Kuruçeşme ve Kılıç köylerinde, 236 hanede 1.640 Ermeni yaşarken, Şakşak’ta Surp Nigoğayos, Kılıç’ta 1615 tarihli Surp Sarkis Kiliseleri bulunmaktaydı. Ayrıca bu iki köy, 19. yüzyılın sonlarında kurulan iki ilkokula da ev sahipliği yapıyordu. Yine aynı ilçe sınırları içinde olan Çukur ve Laledere köyleri de tamamen Ermenilerin yaşadığı yerleşimler olarak belirtildiyse de eldeki belgelerden aynı köy içerisinde

²⁶ İsmail Yaşayanlar, *A.g.m.* s. 231-235

²⁷ İnternet tabanlı Ermeni sosyal hayatı ile ilgili bilgiler veren sitelerde köy nüfusu yaklaşık 5000 olarak verilmektedir. Bu rakam Osmanlı kayıtlarıyla da örtüşmektedir.

<http://nisanyanmap.com/?y=%C3%A7engiler&t=&lv=1&u=1&ua=0> Erişim Tarihi: 22.02.2018

²⁸ Muhsin Sevcen, *Yalova ve Çevresinde Belgelerle Ermeni Terörü (1891-1922)*, Yalova 2008, s. 166

²⁹ Vital Cuiet, *İzmit Mutasarrıflığı*, Çev: Pelin Koç, Demkar Yayınevi, İstanbul 2012, s. 46.

³⁰ Muhsin Sevcen, *A.g.e.*, s. 21, 47.

Müslüman ve Hristiyanların farklı mahallelerde yaşamın sürdüğü anlaşılmaktadır. Van'dan yöreye göçen 420 kişilik nüfusu barındıran Çukur'da, 17. yüzyıldan kalma Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile bir okul varken, ataları Eğin'den gelen 1264 nüfuslu Laledere'de (Kartsi) 1600'lerde yapılmış bir kilise bulunmaktaydı.³¹

Köy Adı	Okul Adı	Ders Düzeni	Öğrenciler Erkek/Kız	Toplam	Öğretmenler Erkek/Kadın	Toplam	Aylık gelir-gider Çevre Sandığından	Toplam
Pazar-Çengiler	Mesropyan-Hripsimyan	6	400 /200	600	7 / 3	10	1375	1375
Kartsi	Mesropyan-Şuşenyan	4	100	100	2	2	272	272
Çukurköy	Vahanyan	4	35	35	1	1	135	135
Şakşak	Mikaelyan	4	50	50	1	1	250	250
Kılıçköy	Sarkisyan	4	70	70	2	2	300	300

Tablo 1- Türkiye'de Ermeni Okullarının 1901 İstatistiğine Göre İzmit ve Çevresindeki Ermeni Okulları (1901)³²

3.1. Çukurköy Ermeni Kilisesi

Çukurköy, Yalova'ya 17 km., Çiftlikköy'e 12 km. uzaklıktadır. Aşağı ve yukarı olmak üzere iki mahalleden oluşmaktadır. Yukarı mahalle arşiv belgelerinde Çukurmüslim olarak adlandırılan bölgedir. Yöre halkına göre köy, 400 yıl önce Kütahya'nın Çukur adlı yerleşiminden Emin Ağa önderliğinde buraya gelen Türkmenler tarafından kurulmuştur. Köyün adına ilk defa h. 937/m.1530 yılında düzenlenen tahrir defterinde rastlanmaktadır. Buna göre 17 hane olan köy, Halil Paşa Vakfından olup,³³ bu köye bağlı olarak Pınar mezarısı da bulunmaktadır.³⁴ h.1054/m.1644 tarihli bir avarız defterinde de Çukur Köy'ün adına rastlanılmaktadır.³⁵ 1844 yılı kayıtlarında 30 Müslüman, 27 gayrimüslim olmak üzere 57 haneye sahip olan köy, Cumhuriyet dönemindeki 1933 yılı kayıtlarda Çukur adı ile Yalova/İstanbul'a bağlı bir köy olarak geçmektedir.³⁶ 1935 yılında 680, 2000 yılında 938, 2012 yılında 571 nüfusa sahiptir.³⁷

Çukurköy yukarı mahallede köy meydanı olarak düzenlenen alanda tamamen yenilenen bir çeşmede yer alan kitabede;

³¹Raymond H. Kévorkian-Paul B. Paboudjian, 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, Aras Yayıncılık, İstanbul 2013, s.144-145. Günümüzde Şakşak'ta yerleşim bulunmamakla birlikte, Kartsi Köyü'nün adı Laledere olarak devam etmektedir. 1923 sonrası süreçte bu köylere daha çok Rumeli göçmenleri iskan edilmiştir.

³²Vicagatzuyts Kavaragan Azkayin Varjaranatz Turkio, [Türkiye'de Taşradaki Ermeni Okullarının İstatistikleri] Mateosyan Matbaası, İstanbul 1901, Oğuz Polatel, A.g.t., tablo 13.

³³Dört kez kaptan-ı deryalık ve iki kez de sadrazamlık yapmış bulunan Halil Paşa, Kayseri civarında Zeytun köyünde doğmuş Ermeni asıllı Osmanlı devlet adamıdır. A.Nezih Galitekin, *Gölcük Tarihçe ve Kültür Mirası Eserler*, Gölcük Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 212-213. Ermenilerin İzmit bölgesindeki ilk yerleşimleri de Halil Paşa'nın Bahçecik'in batı kısmında "Çiftlik" denen Halil Paşa'nın çiftliğine yerleşerek ekici olarak çalışmalarıyla başlamış olup, Bahçecik'in Kara Halil Paşa vakfından olduğu bilinmektedir. Bahçecik daha sonra çok büyük Ermeni nüfusunu barındıran merkez haline gelmiştir. Oğuz Polatel, A.g.t., s. 22-23.

³⁴438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri II, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1994, s. 806-811

³⁵Ahmed Nezih Galitekin, *Yalova Kağathanesi*., s. 20.

³⁶Köylerimiz / Köy Kanunu Tatbik Olunan ve Olunmayan Köy İsimlerini Alfaba Sırasile Gösterir, Dahiliye Vekaleti Yayını, İstanbul 1933, s. 183

³⁷Muhsin Sevençan, *Kocaeli Sancağı Yalakabad (Yalova) Kazası 1840 Müslim Nüfus Defterleri*. Yalova 2016, s. 94., Mehmet Emin Yardımcı, *19. Yüzyılda Yalova Kazasının Ekonomik ve Sosyal Durumu*, Volga Yayıncılık, İstanbul 2016,s. 9.

Resim 2- Mustafa Ağa'ya ait çeşme kitabesi

“Eğer mümin içerse bu ab-ı

Nasip olsun ona kevser şarabı

Sahibu-l hayrat ve-l hasenât

Danacı oğlu merhum ve

Mağfur Mustafa Ağa'nın hayratıdır 1275/1859” yazmaktadır.

Ayrıca yukarı mahallede meydan çevresinde Osmanlı dönemine ait konut örnekleri de yer almaktadır.

Ermenilerin yaşamını sürdürdüğü Aşağı Çukurköy, tehcir sonrasında terk edilmiş durumdadır. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında Bulgaristan'dan gelen göçmenler bu mahalleye yerleştirilmiştir. Bulgaristan'ın Burgaz çevresinde yaşayan beş köyün halkı tarafından Burgaz limanından bir İtalyan şilebinin kiralanmasıyla İstanbul'a gelen göçmen kafilesinin, dönemin idarecileri tarafından çeşitli köylere yerleştirilmek üzere dağıtılmasıyla 1927 yılında Çukurköy'deki Ermeni mahallesine ilk göçmen grubu yerleştirilmiştir. Kasım ayında bölgeye gelen kafile mevcut evlerin inşaat malzemesinin çevre köylerdeki kişiler tarafından alındığını görmüş ve kendileri de elde kalan malzeme ile evlerini yapmaya çalışmıştır. Daha sonra 1938'de Bulgaristan/Aydos'tan gelen 72 kişilik kafile, iskan edildikleri Niğde'yi beğenmeyerek, dönemin İskan Bakanı'na ulaşmış ve bedeli kendileri tarafından ödenmek üzere serbest göçmen statüsünde Çukurköy'e yerleşmiştir.³⁸

³⁸ Köydeki göçmen iskanı hakkındaki bilgi köy sakini 1930 doğumlu Kadir Konur'dan alınmıştır.

Resim 3- Çukurköy'deki Osmanlı dönemine ait konutlarından bir örnek

Çukurköy'deki Ermeni Kilisesi'ne ait ilk belge 1849 tarihini taşımaktadır. Belgeye göre Kocaeli-Yalakabad kazasına bağlı Çukur Zımmi köyünde, 28 zira uzunluğunda, 12 zira genişliğinde ve 8 zira yüksekliğindeki Meryem Ana Kilisesi'nde ayin yapılamadığı, Çukur Müslim imamı El-hac İbrahim Efendi Bin Mahmud, eski ve yeni muhtar ile köyün ileri gelenlerinin şahitliğinde hazırlanan 9 Şevval 1265/ 28 Ağustos 1849 tarihli dilekçe ile belirtilerek onarım izni Yalakabad (Yalova) Kazası kadısı El hac İbrahim tarafından talep edilmektedir. Daha sonra verilen onarım izin kaydının diğer onarılmasına izin verilen kiliseler gibi kaydının yapıldığı da görülmektedir.³⁹ Yalakabad İdare Meclisi tarafından yapılan görevlendirme sonucu konu ile ilgilenecek görevli belirlenmiş ve onarıma engel olunmaması istenmiştir.⁴⁰

Çukurköy Kilisesi'nin ilk yapım tarihi bilinmese de 1849 tarihli yazışmalardan küçük çaplı da olsa onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Kapsamlı onarım ise 1894 depremi sonrasında gerçekleşmiştir. Yapının onarımının yapılması ile ilk yazışma 12 Kasım 1900 tarihinde köy muhtarı tarafından yapılmış, yazı daha sonra kaymakamlığı, mutasarrıflığa, ve 22 Kasım 1900'de, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne ulaşmıştır. İlk yazışmalarda yer alan ifadelerle göre depremde hasar gören yapının sıvasının döküldüğü ve kapısının yıkıldığı belirtilerek onarım için 1500 kuruşa ihtiyaç olduğu belirtilmekte ve yardım toplama

³⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi HR. MKT., 28/ 96 (1265 Şev. 9) Hazırladığımız çalışmada Osmanlıca çevirilerdeki yardımları için Sayın Murat Kasap ve Ermeni kaynakları için de Arş. Gör. Teni Kiremitçiyan'a teşekkür ederim.

⁴⁰BOA, A. MKT. 234/ 40-2 (1265 Şev. 21)

aşamasında kimseden zorla yardım alınmaması istenmektedir. Kilise onarımı için başlayan izin ve yazışma süreci 3 Ocak 1902’de iznin verilmesiyle sonlanmaktadır.⁴¹ Kilise onarımı için yapılan yazışma trafiğinde 4 Mart 1901 tarihli Şurayı Devlet kararı pek çok ayrıntıyı vermesi açısından önem taşımaktadır. Belgeye göre şeyhülislamın aslı değiştirilmemesi kaydıyla izin verdiği onarım için Yalova Kazası Kaymakamlığı’ndan gelen yazının okunduğu belirtilmekle birlikte, deprem sonrasında kilisenin gündoğdu(doğu) cephesinde yarıklar oluştuğu, bu yarıkların bir kısmının tamir edildiği ve dönemin gazetelerinde ayın yapılabileceğinin ilan edilmesine ve bu onarım için 3000 kuruş harcanmasına rağmen halihazırda 1500 kuruşa daha ihtiyaç olduğu ortaya çıkmaktadır. Belgede kilisenin ilk yapım tarihinin belli olmadığı, en son 52 yıl önce onarım gördüğü ve yapının kapladığı alanın 165,5 m² olduğu belirtilmiştir.⁴²

Çukurköy’deki Ermeni Kilisesi için yapılan yazışmalardan bir başka fonda yer alan belgelerin ekinde yer alan iki çizim onarımı yapılacak kilise için pek çok ayrıntıyı vermesi açısından önem taşımaktadır.⁴³ Elimizdeki renklendirilmiş çizimlerden ilkinde kilise, plan, yan cephe ve giriş cephe olarak verilmiştir. Plan şemasına göre iki yan cephesinde dörder pencere ile ışık sağlanan yapının üst örtüsü dört serbest taşıyıcı tarafından desteklenmektedir. Yapının kuzey cephesinde ilave bir oda yer almaktadır. Bu mekan üç açıklıklı olup hemen yanında fırın, apsis cephesinde dut bahçesi, giriş cephesinde de sokak ve evlerin olduğu plan çevresinde belirtilmiştir. Yapının yan cephesinin verildiği çizimde ise kilisenin eğimli bir alana inşa edildiği ve moloz taş malzeme kullanımıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yan cephe duvar içinde üç taşıyıcı ile desteklenmiş olup, altıya bölünmüş ve asimetrik olarak yerleştirilmiş dört pencerenin üst kısmında tuğla ile hafifletme kemeri oluşturulduğu görülmektedir. Çatının da iki yana eğimli kiremit örtülü olduğu, çizimden anlaşılmaktadır. Giriş cephesinin gösterildiği çizimde, kapının iki kanatlı ahşap malzemedan yapıldığı anlaşılmaktadır. Kapının üst kısmında, yan cephelerdekine benzer şekilde pencere ve en üstte yuvarlak kemerli içerisinde haç motifinin yer aldığı daha küçük boyuttaki pencere ile bu cepheye ışık sağlanmıştır. Çatının üzerinde de haç yer almaktadır. Çizimlerin en altında yapının ölçüleri verilmiştir. Çizime göre yapının toplamda 165,5 m² olduğu ve 1/100 ölçekle çizildiği anlaşılmaktadır.

⁴¹ BOA, DH. TMIK.M.115/ 5-1 (1319 Ra. 23)

⁴² BOA, SD. 1580/18-13 (1319 Ca 29)

⁴³ BOA, İ.AZN. 44/ 4-1 (1319 B 10)

Resim 4- Çukurköy Kilisesi'nin plan, yan ve giriş cephesinin çizimi

Resim 5- Çukurköy Kilisesi'nin apsisinin iç mekandan görünümü

İkinci renklendirilmiş çizim ise kilisenin apsis cephesini göstermektedir. Basamaklarla çıkılan apsis kısmının iki yanında birer niş ve en üst kısımda yuvarlak pencerenin yer aldığı görülmektedir. Çizimde apsiste açılan derin yarıklar belirtilmiş, üst kısımda meydana gelen çatlakların ise sıva ile kalemişi süslemeleri kapatacak şekilde sıvandığı anlatılmıştır. Belgenin en altında İbrahim Nafiz tarafından çizimin yapıldığı belirtilerek 15 Şubat 1316/ 28 Şubat 1901 tarihi atılmıştır.

Eldeki çizimlere ve yazışmalara göre toplanan 3000 kuruşun kilisenin giriş cephesinde meydana gelen hasar için harcandığı, apsiste ise üst kısımların basitçe sıvandığı ve süslemesinin yapılmadığı, apsis nişinin içerisinde de yarıkların hâlâ tamir edilmediği, yardım ve iznin bu kısımlar için istendiği anlaşılmaktadır.⁴⁴ Kilise günümüzde mevcut olmayıp inşaat malzemesi çeşitli yapılarda kullanılmıştır.

⁴⁴ Ermeni kültürü ile ilgili internet sitelerinde Çukurköy'deki kilisenin adı Surp Hagop olarak belirtilmektedir. <http://www.bolsohays.com/haber-129659/ermeni-kiliselere.html> Erişim Tarihi : 22.03.2018

Resim 6- Çukurköy Aşağı Mahalle'de kilisenin olduğu alanın görünümü⁴⁵

3.2. Çengiler Ermeni Kilisesi

Çengiler, gerek barındırdığı Ermeni nüfusu, gerekse ipekböceği ve ipekli dokuma üretimi ile önemli bir yerleşimdir. Köyde 1906 tarihinde 4 ipek fabrikasının olduğu bilinmektedir.⁴⁶ Yalova'ya 16 km. uzaklıkta olan köy, 2012 nüfus sayımına göre 1746 nüfusa sahiptir. Adı Cumhuriyet döneminde Sugören olarak değiştirilmiştir. Ermenilerin köyden ayrılmasıyla birlikte 1924 yılında Mübadele Anlaşması ile Yunanistan Serez/Demirhisar'dan iki grup halinde 91 ve 41 aile gelerek köye iskan edilmiştir. Daha sonra Bulgaristan'dan da gelen göçmenler köye yerleştirilmiştir. Köye gelen ilk grupların izlenimine göre Çengiler'de, Ermenilere ait 1 kilise ve 7 ipek fabrikası bulunmaktaydı. Kilisenin bir kısmı bu süreçte camiye çevrilmiş ve mevcut olan kiraz, dut ağaçlarıyla köylü geçimini sağlamıştır.⁴⁷ Sugören (Çengiler)'le ilgili olarak Ermeni kaynaklarında köyde, Surp Minas ve Surp Anardzad kiliseleri ile 900 öğrencinin devam ettiği Hripsimyan ve Mesropyan okullarının bulunduğu bilgisi verilmektedir. İpekböceği üretimi ile ünlü olan Çengiler'de, 1914 yılında kurulan bir kooperatif aracılığıyla yurtdışına ihracat yapılmaktaydı. Köyün adı da 1948 yılında değiştirilmiştir.⁴⁸ Bir başka kaynakta köyün 16.

⁴⁵ 3 Mart 2018 tarihinde Çukurköy'de yaptığımız alan araştırmasında kilisenin inşaat malzemesinin Bulgaristan'dan gelen göçmenler tarafından ev yapımında kullanıldığı ve temel yerinin dahi günümüzde mevcut olmadığı belirtilmiştir.

⁴⁶ Cafer Çiftçi, "1837-1908 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü", *New Trends in Ottoman Studies*, Ed. Marinos Sariyannis, Crete University Press, Rethymno 2014, s. 38.

⁴⁷ Köyün iskan tarihçesi 1923 doğumlu Sugören Köyü'nde yaşamış Hacı İbrahim Borozan'ın ifadelerinden derlenmiştir. <http://www.tuicakademi.org/1920lerde-mubadele-anilari/> Erişim Tarihi : 22.03.2018

⁴⁸ <http://team-aow.discuforum.info/t1279-Cengiler-Sugoren.htm>, Erişim Tarihi : 22.03.2018 Sona Derebeyian, Hushamatiyan Chenkileri Hayots', 1528-1923. Kaynağa göre köyün kuruluşu 1528 tarihine dayanmaktadır.

Yüzyılda Eğin, Arapgir ve Palu'dan gelenlerin kurduğu belirtilmiş, Surp Minas (1830 yapım 1884 yeniden inşası) Surp Anardzad olmak üzere iki kilisesinin ve 900 öğrencin öğrenim gördüğü üç okulunun olduğu belirtilmiştir.⁴⁹ Türkiye Ermenileri içerisinde tanınmış simalardan pek çok Çengiler doğumlu isme rastlamakla beraber, Avrupa ve özellikle Fransa'da Çengiler'den göç eden çok sayıda Ermeni aile bulunmaktadır. Hatta 1973 yılında eski Çengiler'de yaşamı anlatan bir kitap bile basılmıştır.⁵⁰

Resim 7- Karpis Papoujian'ın çizimine göre Çengiler⁵¹

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelere göre Gemlik Kazası'na bağlı bir yerleşim olarak belirtilen Çengiler'de, mevcut bulunan kilisenin zemininin kaydığı ve kullanımının tehlikeli olacağı belirtilerek, başka bir yerde yeni bir kilise yapımı izin istenmiştir. Söz konusu belgede Çengilerin 700 hane olduğu ve 3200 nüfusa sahip olduğu da belirtilmektedir. Yeni yapılacak kilisenin arsası ise papazın evinin bulunduğu arsanın bir kısmından ifraz yapılarak temin edilmiştir. Kilise için yaklaşık 750 m²lik yer ayrılmıştır.⁵² Yapılacak inşaat için yardım toplanmıştır. Belge ve eklerinde bağış sahibi ve verilen miktar

⁴⁹ Raymond H. Kévorkian-Paul B. Paboudjian, *A.g.e.*, s. 151.

⁵⁰ <https://docs.google.com/file/d/0Bzwit75KhWZlBWI3NnY2RXp1UG8/edit> ayrıca bkz. https://www.academia.edu/6615064/The_Fighters_of_%C3%87engiler__Memory_of_Violence_in_the_Armenian_Diaspora Erişim Tarihi : 22.03.2018

⁵¹ <http://2.bp.blogspot.com/-OZ8edHgJCII/UjRJzVcaDtI/AAAAAAAAEEo/u6UYpEu66w/s1600/karpis+papoujian.JPG> Erişim Tarihi : 22.03.2018

⁵² Belgede 1000 zira kare tarzında bir anlatım yer almakta olup 1 m=0,75 zira olarak kabul edilmiştir.

ayrıntılı olarak listelenmiş olup, toplamda 223.944 kuruş bağışın toplandığı anlaşılmaktadır.⁵³

Resim 8- Çengiler Köyü Kilisesinin Plan ve cephe görünüşü

Belgenin ekinde yer alan kilisenin plan ve cephe çizimi 13 Rebiulevvel 1310 / 5 Ekim 1892 tarihini taşımaktadır. Renklendirilmiş olan çizimde kargir olarak inşa edilmesi planlanan, tek nefli bazilika niteliğindeki kilisenin avlu kapısından girildiğinde iki yanda kilisenin kullanımı için küçük birer mekan planlandığı anlaşılmaktadır. Avlu kapısı ile aynı doğrultudaki kilisenin giriş kapısı geçildiğinde kapı açıklığı kadar dar bir koridorun bırakıldığı ve iki yanda kadınlar için birer mekanın ayrıldığı görülmektedir. Naos bölümünden bema bölümüne basamaklarla geçilmektedir. Apsis nişi dışarıya yansımamaktadır. Apsisin önünde iki yan mekana geçiş bulunmaktadır. Papazların ve kilise yönetiminin kullanımına ayrılan pastoforyum hücreleri olarak bilinen bu iki mekan avlu içerisine de birer kapı ve pencere ile açılmaktadır. Bu kısımlar bazı kiliselerde vaftizhane ve muganniler odası gibi fonksiyonlarla kullanılmaktadır. Yapıya iki yan cepheden altışar pencere ile ışık sağlanmıştır.

Aynı belgede yer alan ve yapının cepheden görünüşünün verildiği çizimde, simetrik kurguyla cephenin düzenlendiği görülmektedir. Neoklasik tarzda yapılan cephede, ortada kapı ve iki yanda birer pencere yer almaktadır. Kapının iki yanında yer alan birer sütunce profilli silmelerle yükselmekte ve en üst kısımda da yuvarlak kemerli bir tepelikle sonlanmaktadır. İki yandaki mekanlar geride olduğu hissini vermek için koyu bir tonla verilmiş olup, cephe düzeninde giriş cephesiyle benzer planlama yer almaktadır.⁵⁴ Yapıya benzer plan şemasına Yedikule Surp Pirgiç Kilisesi'nde rastlanırken, Kasımpaşa Surp Agop Ermeni Kilisesi benzer cephe özellikleri göstermektedir.

⁵³ BOA, İ.AZN 2/7-2- 3-4 (1310 Rev. 5)

⁵⁴ BOA, İ.AZN 2/7-1 (1310 Rev 13)

Resim 9- Yedikule Surp Pirgiç Kilisesi⁵⁵
Agop Ermeni Kilisesi

Resim 10- Kasımpaşa Surp

Ermeni Patrikliği'nin, eski kilisenin zeminin kayması ve uçuruma doğru yıkılma tehlikesine karşı, yeni kilise yapımı için izin istemesiyle başlayan yazışmalar, 13 Rebiulahir 1310 / 4 Kasım 1892'de padişahın izin veren iradesiyle sonlanmıştır.⁵⁶

Çengiler (Sugören)deki kilisenin, Ermenilerin köyden ayrılmalarından sonra, köye yerleştirilen mübadil ve göçmenler tarafından bir kısmı cami olarak kullanılmıştır. Çanları ise Yalova Belediyesi'ne ait Raif Dinçkök Kültür Merkezi'nde koruma altındadır.⁵⁷

Resim 11-1960'lı yıllarda Sugören Köyü'nün görünümü

⁵⁵ <https://bizansconstantin.wordpress.com/tag/ornek-kilise-planlari/> Erişim Tarihi: 22.03.2018

⁵⁶ BOA, İ.AZN. 2/ 7-4 (1310 R.Ah. 13)

⁵⁷ Sugören Köyü ile ilgili olarak 1960'lı yıllardaki fotoğraflar Halk Eğitim Merkezi Arşivi'nden, Yusuf Deniz İnan tarafından temin edilmiştir. Kendisine yardımları için çok teşekkür ederim.

Resim 12- Alt kısmında kilise kalıntısının kullanıldığı Sugören Camii

3.3. Çengiler Mektebi

Çengilerde yaşayan Ermeni nüfusun mevcut okullarının yeterli gelmemesi üzerine yeni bir okul yapımı gündeme gelmiştir. Bunun için dosya hazırlayarak izin talebinde bulunan Çengiler halkının dosyasında, şurayı devlet kararı, nafia ve maarif mazbatası, keşif defteri, iane defteri ve mektep planı yer almaktadır.⁵⁸

Dosya içerisinde yer alan mektep planı 29 Şubat 1323 /13 Mart 1908 tarihli. Kız ve erkek öğrenciler için yapılması planlanan okulun, 1/100 ölçekli planı yapılmış, 10 m. yüksekliğinde 40x10 =400 m²lik bir alanda inşa edilmesi planlanmıştır. Kuyumcuoğlu Usta Agop tarafından çizilen projede kız ve erkek olarak iki kısma ayrılan okulda, bu kısımlara giriş iki ayrı kapıdan sağlanmaktadır. Giriş katta ayrılan kısımların herbirinde üç basamakla çıkılan giriş kapısının bir tarafından bir, diğer tarafında üçer pencere yer almaktadır. 1. Katta da kapı üzerindeki yer alan pencere yuvarlak kemerli düzenlemesiyle diğerlerinden farklı şekildedir. Diğer pencereler ise giriş kattakini tekrarlar şekildedir. Yapının cephesinin tam orta kısmında iki kat boyunca okulun iki kısımdan oluştuğu cephede belirginleştirilmiştir. Yapı kiremit kaplamalı bir çatı ile örtülmüştür.

⁵⁸ BOA, İ.AZN 82/ 18-1 (1323 Ş. 29)

Resim 13- Çengiler Mektebi'nin giriş cephesi ve zemin kat planı

Aynı belgede yer alan zemin katının plan şemasına bakıldığında kız ve erkek kısımlarının kendi içlerinde de ikiye ayrıldığı görülmektedir. Bu bölümlenme yaklaşık eşit ölçülerde olup, orta kısımda birbirinden ayrı kız/erkek salon kısmı yer almaktadır. Giriş kapılarının devamında merdivenlerle üst kata çıkış sağlanır. Yapının iki dar cephesinde tuvaletler ve sınıflar bulunmaktadır.⁵⁹

Çengiler Köyü'ndeki okulun bir başka belgede de çizimleri yer almaktadır. İlk belgede kurşun kalemle verilen zemin kat, ikinci belgede mürekkepli kalemle çizilmiştir. Burada diğerinden farklı olarak 1. kat planı da yer almaktadır. Bu katta da giriş kattaki kat düzeni tekrarlanmıştır.⁶⁰

Okulla ilgili olarak eldeki belgelerde 2 Temmuz 1323 / 15 Temmuz 1907 tarihinde Agop Usta'ya masraf listesinin de çıkarıldığı görülmektedir. Liste olarak hazırlanan ihtiyaç kalemlerinin toplamının 52300 kuruş olduğu bunun 30.300 kuruşunun eski mektep malzemesinden sağlanacağı geriye ise 22000 kuruşa ihtiyaç olduğu belirtilmektedir.

⁵⁹ BOA, İ.AZN 82/18-2(1323 Ş.29)

⁶⁰ BOA, İ.AZN 82/18-3 (1323 M. 23)

Belirlenen ihtiyaç malzemelerinin rayiç bedelleri belediye reisi tarafından da onaylanmıştır.⁶¹

28 Şubat 1323 / 12 Mart 1908 tarihli okul inşaatı için başvuru dilekçesinde papaz, muhtar ve azaların imzaları yer almaktadır. Bu belgenin ekinde eski okulun harap olduğu ve bu sebeple yeni okul yapılmasının gerektiği bunun için de 22000 kuruşun adları yazılı kişiler arasında toplandığı belirtilmektedir.⁶² Şurayı devlet kararında yapının inşa süreci ile ilgili olarak daha ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Belgede eski okulun yerinin inşaat için uygun olmamasından dolayı Surp Minas Kilisesi'nin müstemilatından ayrılacak 40x10 m. ölçüsündeki bir arsada ahşap malzeme ile okul yapılmasının planlandığı anlatılmaktadır. Belgede Çengiler'in 3847 kişi olduğu, köyün Orhan Gazi Vakfı listesinde adı geçmese de bölgenin bu vakfa ait olmasından hareketle, okulun gelirinin 1000/10'un yıllık kira olarak söz konusu vakfa kira vermesinin uygun görüldüğü belirtilmektedir. Belge 18 Zilkade 1324/ 12 Aralık 1908 tarihini taşımaktadır.⁶³

Nihayetinde 25 Zilkade 1324 /20 Aralık 1908 tarihinde Padişah iradesi çıkmış ve okulun inşaatı için izin verilmiştir.⁶⁴ Ahşaptan yapılan okul günümüze ulaşmamıştır.

Resim 14- Çengiler Mektebi'nin zemin ve 1. kat planı

⁶¹ BOA, i.AZN 82/18-6 (1323 Tem.2)

⁶² BOA, İ.AZN 82/18-4 ve 1 (1323 Şu. 28)

⁶³ BOA, İ.AZN 82/18-5 (1324 Zil. 18)

⁶⁴ BOA, İ.AZN 82/18-7 (1324 Zil. 25)

Yalova'da okul açmak için farklı bir talep de bulunmaktadır. 22 Teşrinevvel 1318 / 4 Kasım 1902 tarihli bir belgede, Bahçecik Protestan Mektebi Müdürü, İngiliz tebeasından Mösyö Robert Chambers'ın, Yalova'nın Kartsı Karyesi'nde okul açma talebi hakkında araştırma yapılarak neticesinin bildirilmesi istenmiş, 12 Kasım 1902 tarihli evrakta ise Maarif Nezareti, böyle bir ihtiyacın olup olmadığının araştırılarak bildirilmesini istemiştir.⁶⁵Bu konu ile ilgili olarak farklı bir yazışma olmaması ve eldeki okullarda Protestan mektebine rastlanmaması okulun inşaatının gerçekleşmemiş olduğunu düşündürmektedir.

4. Sonuç

16. Yüzyıl'dan itibaren Kocaeli, Bursa ve Yalova çevresindeki köylerde yerleşimleri görülmeye başlayan Ermenilerin, Yalova'da yaşadıkları köylerde kilise, okul, konut gibi mimari eserlere ait kalıntılar günümüze ulaşamamıştır. Elimizdeki tarihi kaynaklarda bu bölgelerdeki yaşama ait pek çok unsur yer almakla birlikte mimari eserlere ait bilgi notu yok denecek kadar azdır. Bu süreçte Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan plan ve renklendirilmiş çizimler önemli bir tarihsel kesiti aydınlatmaktadır. Kilise, okul gibi yapılaşma faaliyetleri için izin almak amacıyla hazırlanan dosyaların eki olan mimari çizimlerin yanında dosya içerisinde belgelerde yer alan bilgiler yapı hakkındaki pek çok bilinmeyen de bugüne aktarmaktadır. Çalışmamızda ortaya çıkardığımız çizimler Osmanlı Arşivi'nde yer alan basit şematik çizimlerden çok, ölçekli, yapıların plan-kesit-görünüşünü veren, ayrıntılı kat planlarıyla mekanların iç organizasyonunun belirtildiği, mimarlık tarihi açısından da önemli verileri bünyesinde barındıran belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çukurköy Kilisesi'nde depremde hasar gören kısımların ayrıntılı olarak yapı rölövesi tarzında çizimde belirtilmiş olması, günümüzdeki yapı restorasyonlarındaki sürecin de benzer şekilde Osmanlı döneminde de uygulanmaya başladığını da göstermesi açısından önem taşımaktadır.

⁶⁵ BOA, MF. MKT 674/ 25-1 (1318 Teş. 22)

KAYNAKÇA

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İrade Adliye Mezahib, (İ. AZN.) . 44/ 4-1, 2/7-2- 3-4, 2/7-1, 2/ 7-4, 82/ 18-1, 82/18-2, 82/18-3, 82/18-6, 82/18-4-1, 82/18-5, 82/18-7

Şuray-ı Devlet (ŞD.), 1580/18-13

Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemi (HR.MKT), 28/ 96

Sadaret Mektubi Kalemi (A. MKT.) 234/ 40-2

Dahiliye Nezareti Muamelat (DH.TMIK..M).115/ 5-1

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT) 674/ 25-1

Kur'ân- Kerim, XXII/40.

ADIYEKE, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve

Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ed. Güler Eren, C.

IV, Ankara 1999, s. 255-261.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Pax Ottoman:Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınevi, İstanbul 2008.

AKMAN, Mehmet "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, C.I, S. 2, 1996, s. 133-144.

AKYOL, Ahmet, *Zaman Tünelinde Yalova*, Yalova 2003.

ANDREASYAN, Hrand D., "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celali İsyanları", *İstanbul*

Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, C XIII, S. 17-18, İstanbul 1962-1963, s. 27-42.

ANDREASYAN, Hrand D., "Celalilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976, s. 45-53.

ALAN, Gülbadi, "Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Göstermiş Olduğu Dini İmtiyazlar

Çerçevesinde Kilise Tamirleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Haz. Metin Hülagü vd. C.II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2007, s.205-225

ALEMDAR, Süheyl, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*,

(Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2012.

AYAR, Talip, "İslahat Fermanı Sonrası Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası : Yomra

Örneği", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, C.II, İstanbul 2016, s. 1281-1296.

AYAR, Talip, "Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası", *History Studies*, C.IX, S. 1, Mart 2017,s .1-19.

- AYDIN, Mehmet “Kilise(Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 16-18.
- AYDIN, Remzi, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kayseri’deki Ermeni Kiliselerinin Onarımları”, *History Studies*, C. X, S. 2, Mart 2018, s.1-28.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit-II Mahmud Döneminde Kilise Tamiri”, *Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 255-266.
- ÇİFTÇİ, Cafer, “1837-1908 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü”, *New Trends in Ottoman Studies*, Ed. Marinos Sariyannis, Crete University Press, Rethymno 2014, s. 35-48.
- DEMİREL, Muammer, “Osmanlı Vilayetlerinde Kilise İnşası” *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 20, İstanbul 2008, s. 401-420.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996.
- GALİTEKİN, A. Nezh, *Gölcük Tarihçe ve Kültür Mirası Eserler*, Gölcük Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005.
- GALİTEKİN, A. Nezh, *Yalova Kağıthanesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2013.
- HOVANNASIAN, Richard G.-KHALOYAN Armen Manuk, “The Armenian Communities of Asia Minor : A Pictoral Essay”, *The Armenian Communities of Asia Minor*, Ed. R.G. Hovannasian, Costa Mesa 2014, pp.9-88.
- KAPLANOĞLU, Raif, “Bursa Ermenilerin Faaliyetleri Hakkında Bir Rapor”, *Osmanlı’nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri*, Ed. İsmail Yaşayanlar-Selçuk Kırılı, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2016, s. 243- 252.
- KASAPYAN, Minas, *Hayrı Nigomitya Kavarin Meç, [Nikomedia Çevresinde Ermeniler]*, Azadamard Yayınevi, Bardizag 1913.
- KENANOĞLU, Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- KÉVORKİAN, Raymond H.-PABOUDJIAN Paul B., *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2013.
- KİEL, Machiel, *Bulgaristan’da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, Çev. İlknur Kolay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- KOYUNCU, Aşkın, “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış : Çanakkale Örneği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Y. 12, S. 16, Çanakkale 2014, s. 35-88.
- Köylerimiz / Köy Kanunu Tatbik Olunan ve Olunmayan Köy İsimlerini Alfaba Sırasile*

- Gösterir, Dahiliye Vekaleti Yayını, İstanbul 1933.
- Kur'ân- Kerim ve Türkçe Meali, Haz. Yaşar Nuri Öztürk, XXII/40, İstanbul 1994.
- MANTRAN, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Der. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1984.
- ÖZCAN, Azmi, "İslahat Fermanı ve Din Hürriyetinin Sınırları", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 107-114
- POLATEL, Oğuz, *İzmit Kazası Ermenileri'nde Dinsel Yapı ve Eğitim Faaliyetleri (1839-1915)* (Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2010.
- SEÇKİN, Selçuk, "Arşiv Belgeleri Işığında Sivas'taki Mimarî Eserlerde Yapılan Onarımlar", *Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu* (Sivas, 21-25 Mayıs 2007) Sivas Valiliği Yayınları, C.III, Sivas 2007, s. 11-20.,
- SEVENCAN, Muhsin, *Kocaeli Sancağı Yalakabad (Yalova) Kazası 1840 Müslim Nüfus Defterleri*. Yalova 2016.
- SEVENCAN, Muhsin, *Yalova ve Çevresinde Belgelerle Ermeni Terörü (1891-1922)*, Yalova 2008.
- SOYKAN, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler: Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü*, Ütopya Yayınevi, İstanbul 1999.
- ŞENYURT, Oya, *Osmanlı Mimarisinin Temel İlkeleri : Resim ve İnşâ Üzerinden Gerçekleştirilen Farklı Bir Yaklaşım*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2015.
- TUNCEL, Metin, "Yalova", *DİA İslam Ansiklopedisi*, C. XLVII, İstanbul 2013, s. 306-308
- ÜNLÜ, Mucize, "Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşâ ve Tamir Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Ed. Cevdet Yılmaz, C. I, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2006, s. 149-162.
- VİTAL CUINET, *İzmit Mutasarrıflığı*, Çev: Pelin Koç, Demkar Yayınevi, İstanbul 2012.
- Vicagatzuyts Kavaragan Azkayin Varjaranatz Turkio*, [Türkiye'de Taşradaki Ermeni kullarının İstatistikleri] Mateosyan Matbaası, İstanbul 1901.
- YARDIMCI, Mehmet Emin, *19. Yüzyılda Yalova Kazasının Ekonomik ve Sosyal Durumu*, Volga Yayıncılık, İstanbul 2016

- YARMAN, Arsen, “Eğin (Agn) Ermenileri-I”, *Kebikeç*, S.37, İstanbul 2014, s. 261-292.
- YAŞAYANLAR, İsmail, “Bursa Pazarköy (Orhangazi) Ermenilerinin Demografik Yapılarına Yönelik Bir Değerlendirme”, *Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri*, Ed. İsmail Yaşayanlar-Selçuk Kırılı, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2016, s. 227-241.
- YAVUZ, Ercan, ”Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ed. Güler Eren, C. IV, Ankara 1999, s. 197-207.
- ZENGİN, Kaya, *Yalova*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.
- 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri II*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1994.

C. Web Kaynakları

- Muhsin Sevcen, <http://haberci.com.tr/tr-TR/kose-yazilari/2082/yalova-kazasi-1530-yili-mulki-sinirlari> , Erişim tarihi : 03.03.2018
- <https://docs.google.com/file/d/0Bzwt75KhWZlBWI3NnY2RXp1UG8/edit> ayrıca bkz. https://www.academia.edu/6615064/The_Fighters_of_%C3%87engiler__Memory_of_Violence_in_the_Armenian_Diaspora Erişim Tarihi : 22.03.2018
- <http://2.bp.blogspot.com/-OZ8edHgJCII/UjRJzVcaDtI/AAAAAAAAAEEO/u6UYpEu66w/s1600/karpis+papoujian.JPG> Erişim Tarihi : 22.03.2018
- <https://bizansconstantin.wordpress.com/tag/ornek-kilise-planlari/> Erişim Tarihi : 22.03.2018
- <http://www.tuicakademi.org/1920lerde-mubadele-anilari/> Erişim Tarihi : 22.03.2018
- <http://team-aow.discuforum.info/t1279-Cengiler-Sugoren.htm>, Erişim Tarihi : 22.03.2018
- <http://nisanyanmap.com/?y=%C3%A7engiler&t=&lv=1&u=1&ua=0> Erişim Tarihi : 22.02.2018
- <http://www.bolsohays.com/haber-129659/ermen-kiliseleri.html> Erişim Tarihi : 22.03.2018